

LOLA VIOLETA

Si Mama Tess ang nagpahibalo sa akon nga patay na si Lola Violeta. Sa malawig nga tinion, wala gid ginakilala sang mag-ulutud nga si Mama Tess kag Angkol Aries ang ila iloy, wala man gani nila sia ginpakilala mangin sa amon. Nagtubu ang akon buut nga wala sang Lola Violeta sa akon kabuhi. Sang napatay ang mal-am, isa ka daku nga hangkat sa amon pamilya kon paano atubangon ang isa ka obligasyon nga kuntani kanday Mama Tess kag Angkol Aries. Napatay si Lola Violeta sa luyu sang iya himpit nga abyan, si Lola Pacquita, sia ang nag-atipan kag nag-amoma kay Lola sa malawig nga panahon. May mga butang nga matukiban nga kabangdanan sang sunggud kag kadumut sang mga kabataan. Ano gid ayhan ang kinalain namon ni Lola Violeta sa kon paano ko man atubangon ang kamatuoran sang akon kaugalingon?

Gintawagan ako ni Mama sing ala-una sa kaagahon para ipahibalo sa akon nga nagtaliwan na si Lola Violeta. Nasuboan ako nga daw indi bangud wala man nagtubu ang akon buut nga may ginakilala nga Lola Violeta sa akon kabuhi. Ginsugo niya lang ako nga magsindi sang kandila samtang diri pa ako sa Marbel nagatinir. Samtang nagasugilanon kami ni Mama, wala man bisan diutay nga kasubo nga nagsungaw sa iya tingug kag sa akon pamat-ud wala man sing nag-ilig nga luha sa iya mata.

Amu lang gid ini siguro nga pagtaliwan sa amon pamilya nga wala ako kabatyag sang tuman nga kapung-aw. Indi katulad sang napatay si Mateo, ang amon pakaisa nagligad tuig nga daw haluson sa amon mga himata nagpanangis kag nagbakho sa iya pagkadula. Tuman pa ka bata sa edad nga kinse, soltero na kuntani sang sia nagtaliwan bangud sang dengue. Wala gid naka-andam ang tanan sa iya madasig nga paghanaw. Bisin sa subong, kon mag-estoriahanay kami sang iya amay nga si Angkol Aries may mga tion kunu nga makabugtaw sila ni Ante Lourdes, ang iya asawa, nga nagahilibion sa nadangtan sang ila subang nga anak. Ang amu sini nga kasakit, wala ko gid nabatyagan sang nahibaloan ko nga wala na ang akon Lola. Daw indi ako mahimu-os kon ano ang himuun gani nagpungku anay ako sa kusina kag naglam-ok sang tubi sing makadali.

“Bugtaw ka pa, Be, haw?” nakibut ako sang ginhikap ni Adrian ang akon abaga. Masami niya ginahulapulas ang akon tangkugo ilabi na kon makita niya ako nga ginakutoy. Nagginhawa ako sang madalum kag gin-uyatan ang iya kamot nga nagatanday sa akon abaga.

“Wala na si Lola, Be.”

“Indi bala nagamasakit na si Lola mo? Amu man ina ang ginmunu mo sa akon nagligad bulan,” pasikto sini.

Nagtangu lang ako kay Adrian kag gilayon ko nga ginsandig ang akon ulo sa iya abaga.

“Kon plano mo mag-uli sa inyo, kon okey lang sa imo updan ta ikaw?”

“Indi na, Be, makisugilanon anay ako kanday Mama kag sa iban ko nga mga himata kon ano manggid ang mangin plano.”

“Nasubuan ka?”

“Oo, may kapung-aw apang daw ginakulapan ako sang kakulba kon paano namon ini atubangon.”

Indi naman lipud kay Adrian ang sitwasyon sang amon pamilya nahanungud kay Lola Violeta. Sa madugay nga panahon maisip lang siguro sa tudlo sang kamot kon kapila ka bes ko lang nakita ang amon Lola. Wala man abi ginpakilala sa amon sang nagadaku kami kon sin-o gid man ang iloy ni Mama. Nadumduman ko pa sang grade 2 ako sang nangusisa ako sa iya kon sin-o manggid ang iya nga iloy para kuntani sa akon proyekto nga family tree, ginsabat niya lang ako nga si “Maria, ang iloy ni Hesus!” Tubtub sadto, wala nagid ako nagamunu ukon nagapangusisa nahanungud kay Lola.

Kay Ante Lourdes ko una nabatiaan ang nahanungud kay Lola Violeta. Sang una masami kami dal-on ni Ante Lourdes sa uma para maningit sang kamunsil sa ilawod kag didto ko natukiban kag nakilala si Lola Violeta. Bisan ihambal pa naton nga nagapaindis-indis na ang iya uban, apang wala gid nagsalir ang pagkurinut sang iya panit sa katahum sang iya nawong. Makatalahap ang panampad sang mal-am, tuman ka banidoso, mahumut, kag puerte ka pula ang bibig bisan wala gauntat ang pagpanigarilyo sini.

Ang madumduman ko lang, masami nagatilibon ang mga utud kag kahinablusan ni Lola Violeta kon siya mag-abut halin sa Davao. Madamu ini nga dala nga tinapay kag ginaagda ang tanan nga himata para didto sa ila magpaniapon. Gani nagapaihaw sia sang manok kag isa ka kawa sang pancit. Ginpalangga gid sia sang iya mga kahinablusan bangud nangin maalwan ini sa ila tanan. Panalagsa ginadal-an niya man ang iya mga utud nga lalaki sang Jack Daniels nga isa ka malahalun nga alak nga talagasahun lang mainum sang taga-uma

“Abaw ang apo mo ho!” sukmat gid ni Lola Pacquita kag gintudlu ako sang iya bibig didto sa akon nahamtangan a tumpuk sang mga binaluk-an. Si Lola Pacquita ang laon nga kaupud ni Lola Violeta nga nagapuyu didto sa ilawod. Himpit nga mag-abyan kunu ang duha sa madugay nga panahon. Nangin mag-classmate sila sang naga-eskwela pa sa Notre Dame for Girls mga trenta na ka tuig ang nakaligad. Nakapangasawa si Lola Violeta sa akon Lolo apang ang iya abyan nga si Lola Pacquita nangin laon bangud nangin masaku sa iya karera bilang sekretarya sang Sangguniang Panglungsod sa Davao.

“Duhuli man abi ang apo mo araw-araw man timo!” dugang ni Lola Pacquita samtang ginakawat sang akon panuluk si Lola Violeta nga nakabalikid sa akon. Sin-o man abi ang indi makabalikid sa mabaskug kag nagalanug nga tingug ni Lola Pacquita?

“Pila na edad mo, To?” pamangkot sa akon ni Lola Violeta kag nagduhul ini dayon sang tinapay. Nagyuhum ini sa akon kag daw nagsurung ang dugo nga nagkamang sa akon liog, nabatyagan ko gid nga nag-init mangin ang akon talinga sa kahuya sa iya. Nadumduman ko pa nga ginbatun ko ang nasambit nga tinapay apang wala ko gid ini ginpahibalo kay Mamang tubtub subong. Wala gid ako nagabungat kay Mamang ukon mangusisa man lang nahanungud kay Lola Violeta. Wala gid ini nangin topiko namon asta sa nagdalagku kag nagtubu ang amon mga buut.

Amo lang gid ini ang madumduman ko nga handurawan kag pakigsugilanon sa iya. Sang nagadaku na kami kag nag-eskwela naman ako sa Manila, wala na ako nakaligwa nga makalagaw sa ilawod para makapaligo sa suba ukon makapaningit sang kamunsil. Ang nahibaloan ko lang bawal ipamangkot ang nahanungud kay Lola sa amon balay. Ang masami lang nga mabungat sa amon ni Mama, si Lolo Tirio, ang amay ni Mama kag ni Angkol Aries, tuman kunu ka palahubug apang mapinalanggaon sa iya kabataan kag kaapohan si Lolo. Sang nagmasakit sia sang 2016, si Mama gid ang nag-amoma sa iya asta sa hinay-hinay ini nga ginpaluya sang iya diabetes kag colon cancer. Mga

tatlo man ka tuig nga nagluku ang mal-am sa iya banig, napilahan na gani ini sa iya buli kag pipila nga bahin sang iya likod. Wala gid nagtinir si Lolo Tirio.

Indi ko lang gihapon mapamatbat kon paano namon atubangon ang sitwasyon sa lubung ukon hamyang ni lola. Ilabi na sang nahibaloan ko nga si Ante Dona gali ang nag-atipan sa iya sang ini nagaluku nalang sa luyu sang iya banig. Si Ante Dona ang isa sa mga kahibalusan ni Lola Pacquita nga kaupud man nanday Lola sa ila puluy-an, kon sa diin sila man ang nagpa-eskwela sa iya sa kolehiyo. Madamu naman ako nabatian gikan sa iban nga tawo nga nagalain gid kunu ang buut sang mga kabugtuan ni Lola sa amon kay bisan pagduaw nalang kuntani sa ospital ginhimu man namon sadtong buhi pa sia.

Nanawag ako pagkaaga sa akon pakaisa nga si Nico ang kamanghuran nga anak nanday Angkol Aries kag Ante Lourdes. Nagaeskwela sa karon si Nico sa Notre Dame of Marbel sang accountancy sa ulihi na nga tuig. Sia lang gid ang akon pakaisa nga matawag ko nga "one call away friend" ikaduha siguro kay Adrian. Ginthagad ko sia nga magpaniapon sa Nadies agud makigsigulanon nahanungud sa plano sang pamilya sa lubung ukon sa pagduaw sa haya ni Lola. Ginpakita sa akon ni Nico ang mga retrato ni Lola sang sia bataon pa nga naka-save sa iya cellphone. Nakuha niya kunu ini sa album gikan kay Ante Lourdes. Sa akon panan-awan daw kaangay ang iya nawong kay Mama, bilogan ang nawong kag mahinuklugon ang mata sadtong dalaga pa sia. Ugaling ang kinalain lang nila nga duha indi mahiligon si Mama magpatina sang buhok, mang-lipstick, ukon manigarilyo katulad ni lola.

"Ano plano nanday Mama kag Papa mo, Nic? San-o kamo magduaw didto kay Lola?" sunudsunud ko nga pamangkot sa iya samtang ginasukadan ko sia sang pecho sang manok.

Nagginhawa lang sing madalum si Nico. "Wala ako kabalo gani, Kuya, kay pati ako daw indi mahim-os nga daw nahuya sa sitwasyon sang aton pamilya," saad ni Nico. Kon haluson mas diutay pa siguro ang nahibaloan ni Nico kaysa sa akon nahanungud kay Lola.

"Gaplano ako nga magduaw sa Sabado sa haya ni Lola. Maupod ka sa akon? Hapiton ta ikaw diri sa Marbel," panghagad ko sa iya.

Daw indi makasabat sang oo ukon indi ang akon pakaisa sa akon pagpangagda sa iya. Naglam-ok gilayon ini sang iya coke. "Daw nahuya na abi ako, Nic, nga indi pagid kita didto magpalapit. Patay na si Lola kon ano man ang rason sang kinalainay sang buut sang aton ginikanan kay Lola, luwas naman siguro kita didto," dugang ko pa gid.

"Sige, Kuya, makig-angut anay ako kanday Mamang," sabat niya kag nagtimu ini dayon.

"Indi na siguro, Nic, basi indi sila magsugut," pamiliphi ko sa iya kag dayon ko bubu sang tubi sa iya baso.

Madalum nga nagginhawa liwat si Nico, nabatyagan ko nga nabudlayan gid ang bata sa iya mangin pamatbatun. Wala na ini nagsabat kag gintunga ang pecho sang manok sa duha ka parte.

Sang sabado na sang-aga, kami lang ni Nico ang nag-abot didto sa haya ni Lola. Madamu sang mga kabataan kag kamal-aman ang nagahinampang sang baraha. Magarut apang masadya bangud nagakinalas ang bingohan kag dinuguk sang mga tawo. Masaku man ang iban sa pakipagsugilanon sa balkon. Una ko dayon nga nakita si Lola Pacquita upud ang iban pa nga mga mal-am nga babaye nga naga-merienda. Mal-am na katama si Lola Pacquita, apang wala ko gid nalipatan ang iya nawong kag bakudon niya nga lawas bisan malawig na ang panahon nga wala ko sia nakita. Nagdiretso ako dayon kay Lola Pacquita para magpakita sang pagtaha sa iya, gindahu ko ang iya kamot apang ginhimutadan niya lang kami.

"Dayun kamo, sulud!" pangagda niya sini nga magdiretso kunu didto sa nahamtangan sang lungon. Sa akon panagupnup wala gid nakamulalong ang mal-am kon sin-o kami bangud matam-is katama ang iya yuhum sa amon ni Nico.

“Dumduman mo pa ako, La?” pamangkot ko kay Lola Pacquita. Nagkurinot ang agtang sang mal-am kag ginhimutadan niya kami liwat.

“Ahay, to, pasayloha niyo lang ako, masami na ako makalipat. Sin-o gani kamo?” pangusisa sang mal-am. Wala gihapon madula ang kaisug sa tingug ni Lola Pacquita, may dulut gihapon nga kabaskug bisan may edad na ini. Nagsabat ang isa ka mal-am nga babaye nga kaupud man nila sa balkon.

“Apo ni Violing, e! Si Abner haw, subang ni Tess,” ang mal-am na nga babaye ang nagpakilala sa akon. Violing ang masami nga ginatawag sang kadam-an kay Lola Violeta, ugaling wala namon nasunaran ang Violing bangud Lola Violeta lang gid ang pagkakilala namon sa iya.

Nakita ko gid ko paano nangyam-id kag nanglas-ay ang yuhum ni Lola Pacquita kag daw ginturasuk kami ni Nico sang iya panuluk. Sang tion nga ato daw ginbubu ako sang malamig nga tubi. Nabatyagan ko man nga ginpisga ni Nico ang akon abaga, nasid-ingan ko gid kon paano nagdalahay ang mala-mais nga balhas niya sini sa iya guya bisan pa nga bag-o lang naghulaw ang mabaskug nga ulan.

“Diretso lang kamo didto, To, a,” ang mal-am nga nagpakilala sa akon ang nangagda nalang nga magdayun kami sa sulud. Apang indi gihapon madula sa akon panan-awan ang pagpangyam-id niya sini sang nahibaloan niya nga ako ang subang nga bata ni Tess. Samtang gapasulud ako kag gapalapit kami ni Nico sa lungon, daw ginapadausdus ako sang lupa kag pamatyag ko daw naggamay ako nga tawo. Makita ko man nga ang iban nga mga mal-am nga daw nagkutibkutib ang ila mga bibig sang kami gapalapit na sa lungon. Siguro kami ang ila gina-estoriahan, indi man ayhan bangud subong lang kami nakapalapit kay Lola Violeta kag subong nga patay na pa gid sia? Kon ano man ang nagadalagan sa ila pamensar, ginlumoy ko nalang ang akon kahuya.

Naglingling kami ni Nico sa lungon, naglain gid ang nawong ni Lola Violeta. Nagniwang ini kag wala na ang sang-una niya nga bilogan nga nawong kaangay ni Mama. Ang sang-una niya nga nawong nga may abuhon nga buhok kag mapula-pula ang bibig, ara nalang sa retrato nga ara sa iya kwadro sa ibabaw sang iya lungon.

“Pahuway na, La, patawara kami kay subong lang kami nakapalapit sa imo. Subong nga wala ka na pagid,” hutik ko lang sa akon kaugalingon samtang ginasubay sang akon panuluk ang mga nakabutang nga corona sa palibut sang lungon. Wala lang gihapon may nagsungaw bisan isa ka tinaga kay Nico, hugut gihapon ang iya pagpangaput sa akon kamot. Wala man sang bisan isa ka pangalan ang nakasulat sa lungon. Wala ang pangalan ni Mama, ni Angkol Aries, ukon ang mga pangalan namon nga mga apo niya. Bisan pa kay Lola Pacquita nga hugut niya nga abyan, wala man nakasulat. “We will be missing you, Violing,” amu lang gid ina ang mensahe nga yara sa takup sang iya lungon. Mga laya naman gani ang mga bulak daw wala gid napreparahan ang haya ni Lola. Daw nalooy ako sa sitwasyon, apang paano ako katanyag sang bulig? Paano ko suguran?

Gani, nagpalapit nalang ako sa daguruhan para maghulug sang bulig-pinansyal kuntani. Sang hana na ako maghulug sa kahon sang biskwit, nakibut ako nga gintakpan ni Lola Pacquita ang buhu sang biskwit nga nagadumili nga indi ko pagdayunon ang paghulug sang kwarta diri. Nagtabuanay liwat ang amon mga mata, malas-ay lang gihapon ang iya nawong apang gapalamula na ang mata sini kag hana na nga magbubu sang luha.

“Indi namon kinahanglan sang ano man nga sahi nga bulig gikan sa inyo,” siling sini sa akon.

Ginuyud ako sang mal-am paadto sa ila kusina kag nagpabilin si Nico sa sala, daw binhi gihapon sang mais ang iya sini balhas kag wala man lang nakatuad bisan isa ka tinaga.

“Lola, ako na ang gapangayo sang kapatawaran, wala kami kahangup sang mga nagkalatabu,” gin-unahan ko na dayon ang mal-am.

“Wala kamo sang dapat mahibaloan, ang kay Violing lang kuntani nga ginpangayo, ang inyo presensiya. Bisan ginsikway niyo sia, apo lang gihapon kamo ni Lola Violeng. Nagmal-am, nagkasakit, kag napatay nalang sia nga wala kabatyag sang paghigugma gikan sa inyo. Mga madumut kamo!”

Daw ginpulunpulun kag nagkinambud ang akon dila sa malawig nga litanya ni Lola Pacquita sa akon. Sa liwat sa ikaduha nga tion, daw ginbubu naman ako sang malamig nga tubi.

“Patawara kami, Lola. Madamu kami sang wala nahangpan,” nagduku ako sa mal-am kag ginuyatan ang iya wala nga kamot.

“Subong malamig nalang nga bangkay si Violeng, makalooloy sa iya. Wala sang may gapalangga sa iya,” ang ulihi nga gintuad sang mal-am.

Nagtalalangis na ang mal-am sa iya ginpangbungat. Gin-uluuluhan ko sia kag ginhakus apang gapanalupsup gid ang kalas-ay sang iya pagpanampad sa akon. Nagpuli nalang kami ni Nico nga daw nahubsan nga makina. Sa akon nabatyagan daw ginpalukdu ako sang sinako nga humay, indi ayhan konsensiya ining ginalukdu namon bangud sang makahalangusbu nga sugilanon?

“Nic, okey ka lang?” pangusisa ko sa iya samtang nagabyahe kami papuli sa Marbel.

“Okey lang ako, Kuya? Kalooy gali sang sitwasyon nanday Lola Violeta, no? Bisan sanday Papa abi daw wala man plano mag-adto didto,” siling ni Nico.

“Sige lang, Nic, mabalik ako didto sa sunud adlaw. Madala ako sang mga gamit nga pangdugang didto sa haya: kape, bugas, ukon tinapay.”

Wala na nagsabat si Nico, nagtangu nalang ini kag ginpahamtang ang iya panuluk sa bintana sang kotse. Gani ginpatokar ko nalang ang radyo para indi kami tuyuhun nga duha samtang nagabyahe.

“Nic, ginpakilala man sa inyo ni Papa nio ang nahanungod kay Lola Violeta?” pamangkot ko sa iya bisan daw natuyu na ini sa byahe.

“Si Mama lang, Kuy, pero kay Papa wala namon ina gina-estoriahan sa balay kag wala man kami kaagi pangusisa ilabi na parte kay Lola,” sabat sini.

Tuman ka misterioso sa akon sa Lola, sin-o ayhan ang manami pangusisaun nahanungod kay Lola? Ano ayhan ang rason sang ila pagbulaganay ni Lolo? Ngaa akig gihapon ang mga kabataan sini sa iya? Ano ang kabangdanan sang kadumut kag kaakig? Ano gid bala kabug-at sang iya sala sini ngaa asta sa kamatayon gindala sang mal-am ang pagsunggud sang iya mga kabataan? Nagpulunpulun ang madamu nga pamangkot sa akon hunahuna. Gani gadali man ako mag-uli para ipakigsugilanon ini tanan kay Adrian. Sigurado ako nga may suhestiyon gid sia sing mga maayo nga hilikuton namon para makabulig sa haya ni Lola.

Gindul-ong ko anay sa iya apartment si Nico kag nagdiretso dayon ako sa ospital kon diin naga-opisina si Adrian para sugatun ko sila duha ni Charriz. Si Charriz ang akon siyam katuig nga bata, anak ko si Charriz sa akon sang-una nga nangin nobya. Bangud sa mga isyu kag problema sang amon pag-updanay sang Mama ni Charriz nagdesisyon kami nga magbulaganay kag ginhatag niya sa akon ang kustodiya sang amon anak. Sa subong, ang ulihi ko nga balita sa iya Mama, nakapamana na kunu ini sang isa ka Canadian kag didto na nagapuyu sa Canada.

Samtang ako, mga duha naman katuig nga nagadayun sa isa ka panimalay kaupud si Adrian kag si Charriz. Himpit ko nga abyan si Adrian, amu ina ang pagkabalo sang tanan bangud magkaupud kami sa amon mga negosyo. Tuig 2013, sang-una ko nga nakilala si Adrian. Sia ang attending physician ni Papa sang ini nadiagnose sang sakit nga lubag syndrome ukon X-linked dystonia-parkinsonism (XDP). Sakit ini sa nervous system kon diin indi mapunggan sang isa ka pasyente ang pagpangurug, pagtululu sang laway, o mangin pagpurutikul sang mga tinaga. Sunu sa panalawsaw, ang tanan nga may

mga himata nga halin sa isla sang Panay ang makaagum sang sakit nga ini, ang makasulubu wala pa sang bulung para sa ini nga sakit. Sa pagbuut sang makaako, nagtaliwan na si Papa mga tatlo na ka tuig pagkatapos niya ma-diagnose bangud man gihapon sa komplikasyon sa bato kag baga.

Residente palang si Adrian sang tuig nga atu, tungud ako man ang gabantay kay Papa sa ospital kag sia ang doktor niya nga naga-monitor sa iya. Didto masami kami magkitaay, asta sa gin-add ko sia sa facebook kag sumugud sadto nagdalum na ang amon pag-abyanay. Subong isa na ka doktor si Adrian sa Marbel sa isa ka daku nga pampubliko nga balay-pabulngan sa siyudad. Para sa iban, abyan ko lang si Adrian, para sa amon, importante kami sa isa kag isa. Apang wala gid namon ginapahibalo kon ano ang may yara sa amon nga duha, ilabi na nga daw wala pa nasunaran sang kadam-an kon ano nga sahi sang relasyon ang may yara kami. Wala gid ako nagapatintal nga ituad ko ang akon bug-os nga pagkatawo sa iban mangin ang akon sekswalidad. Bisan kon kaisa natak-an na ako sa kantiyaw kag panunlug sang akon mga katiyuan kag katiyaan nahanungud sa pag-asawa. “May Charriz naman ako,” masami ko nalang nga sabat sa ila.

“Musta, Be? Ginpadayun man kamo didto sa balay nanday Lola mo?” tamyaw ni Adrian sang nagsulud na ini sa kotse.

“Yes, Be, ginpasulud man pero tuman gid iya ka-awkward sang feeling ko kaina. Pamatyag ko bala daw ginkaon ako sang lupa bangud sang mga makasuruklaw nga munu sa akon ni Lola Pacquita.”

“Kon amu akig gid sia sa inyo, e?” pasikto ni Adrian

“Siguro, nakita ko gid nga daw gapagut gid si Lola Pacquita kaina,” sabat ko.

“Maayo lang matinahurun ikaw kundi natapungulan ka daad ka senior,” kag nagyuhom ini sa iya ginbungat.

“Pero bal-an mo bala, Be, indi ko lang sarang gihapon mahangpan kon ngaa akig gid sanday Mama kag Angkol Aries kay Lola?”

“Si Mama mo gid siguro ang appropriate person ang dapat mo pamangkotan sina. Have you tried to talk about it sa balay niyo sa subong nga patay na si Lola niyo?” dugang niya pa gid sini.

“No, I haven’t tried to open the topic yet. Ambot daw ginakulbaan ako, Be.”

“Ikaw bala, Be, nakulbaan ka pirmi sa kamatuoran.” Nagginhawa si Adrian sang madalum bag-o nagpadayon sang iya panaysayon. “Amo na ang problema sa imo kay permente ka nalang gid gapanginwala kag gapabungul-bungul kon ano ang matuod.” Daw ginbubu naman ako sing malamig nga tubi sa kamatuoran nga ginbungat niya.

“Indi bala na-estoriahan tana ini?”

“Kon ginatugutan mo lang ang imo kaugalingun sa kahadluk asta san-o kita magpakunukunu, Be? Manung-35 na kita nga duha, bal-an sang kadam-an nga we are more than friends. Let’s be real here.” Nakibut ako tungod nag-abot sa amon ang sugpon sang iya hambalanon, gin-off ko gilayon ang radyo sang kotse.

“Please, yara si Charriz sa likod,” kag gintuluk ko ang bata nga mahamuuk ang tulog sa likod sang kotse.

“Asta san-o naton isipun ang ila balatyagun? Tubtub san-o kita mag-adjust sa ila uyon? This is not real life, Be,” sukmat niya pa gid sa akon apang sa tion nga ini daw ginhutik niya nalang para indi mamulalungan sang bata ang amon banggianay.

Sa ikaduha nga tion subong nga adlaw, ginsalapid na naman ang akon dila kon kaina ni Lola Pacquita kag sa subong ni Adrian.

“Be, please give me time to discern everything,” kag ginbuy-an ko dayon ang kambyada para uyatan ang iya kamot para uluuluhan ini.

“Mag-agi kita anay, Be, sa Bo’s coffee agud mangape,” ginkuha gilayon ni Adrian ang akon kamot, ginbalik sa kambyada sang salakyan, kag ginhulahapulas ang akon tangkugo nga masami niya nga ginahimu kon tuman ako kakutoy.

Nag-abot ang besperas sang lubung ni lola, gin-agahan ko pa ang pagbalik didto para dal-on ang mga kinahanglanun para sa kompanyar. Gin-updan man ako ni Adrian para iplatar pa ang iban nga kinahanglanun sa lubung para buwas. Ginhagad ko naman si Mama apang wala man ini nagtugda kon mag-upud sia ukon indi. Hulaton ko lang sa gihapon sila para sugatun bisan sa patyo nalang kuntani magtabu.

Nagpalapit ako sa mga kusinero sa likod sang balay, masaku ang tanan nga lalaki didto nga nagalasa sang karne sang baboy kag manok para sa panyaga buwas pagkatapos sang lubung. Indi ko tuman kakilala ang halusun didto sa ila, apang may pipila man nga nagabugnu sa akon bangud subang kunu ako ni Tess. May isa ka lalaki nga daku ang buy-on, nakasando sang puti, kag may nakasablay nga tualya sa iya abaga ang nagpalapit sa akon kag gin-agbayan ako. Masimhutan ko naman sa iya baba nga daw nakainum na ini bangud naginginamu-samu ang bahu sang alak sa iya pagginhawa. Sa iya panghulag-hulag hubug nagid ini.

“Daku ka nagid, To, ba,” tamyaw niya sa akon. “Indi mo gid ako siguro kilala kay wala pa kamo sang una sang nagbulagay si Lola niyo Violing kag Lolo niyo Tirio,” umpisa nga sugilanun sang mal-am sa akon.

“Gani, Tiyoy,” siling ko kag nagtangu lang ako sa iya.

“Kita mo, Tiyoy, pa gani tawag mo sa akon,” kag nagkadlaw ini sang gintawag ko ini nga tiyoy.

“Naigu na ako sa lolo mo bangud magulang namon si Lola mo Violeng,” pagpasikto sini sa akon.

Bisan daw kabug-at sang butkon sang mal-am nga nagatanday sa akon abaga, ginpaayunan ko lang sa gihapon ang iya panambiton.

“Ano gani pangalan mo, Lo, a?” pamangkot ko sa iya.

“Si Lolo mo Berting,” lip-ot sini nga sabat.

“Sanday Mama mo?” pangusisa niya. “Wala gid nakapalapit sanday Mamang kag Angkol mo diri ba,” dugang niya pagid.

“Buwas siguro, Lo, matambung man sila sa lubung.”

“Daad gid, araw-araw man ta sa ila, iloy na nila ang ilubung buwas. Daad lipatan na naton ang mga nagligad kay kami nga mga kamal-aman niyo pila nalang katuig ang amon nabilin diri sa kalibutan,” dugang sini kag nagsindi dayon ini sang iya sigarilyo.

Nagtap-uk na ang asu sa baba ni Lolo Berting, ginpadayon ko gihapon ang akon pagpangusisa sa iya bisan daw gina-ipit na ang akon puwak kag baga sa asu.

“Pero ano gid bala, Lo, ang rason kon ngaa nagbulagay sanday Lolo kag Lola haw?” bisan wala ko nasunaran si Lolo Berting ginpatay ko ang akon kahuya sa pagpangusisa sa iya.

“Purya-kalag lang kay Lolo mo, no? Abaw sarangan man abi ‘tong Lolo mo sang-una sa mga bisyo: inom, sugal, babaye, kag pamulang. Ambot lang kon tood gid man nga ginasakit nia kunu si Lola Violing mo sang-una. Amu man kunu ina ang kabangdanan sang pagbiya ni lola mo sa iya.” Kag nagsuyup na naman ini sang asu.

“Amo ba, Lo?”

“Oo, pirmi kami gani gabanggianay ni anhing Tirio sang-una sa ilimnan kay gabugahud gid ina kon magpa-uli sa ila panimalay sa ilawod. Wala man kaagwanta si Lola Violing mo kundi nag-upud sia iya sa Davao didto kay Pacquita,” dugang pa gid sini.

“Wala gid abi kami kabalo sang mga nagkalatabu, Lo. Wala man gani ako kakilala sang iban pa naton nga mga paryente.”

“Amo man siguro ina ang ginsunggudan nanday Mama kag Angkol mo. Ambot man abi sining magulang ko, purya-kalag sa iya. Pila palang katuig na sanday Mama kag Angkol mo sang ginbilin niya kay Tatay Terio nila.”

Bisan hubug na si Lolo Berting tuman ka pulidu ang iya paghanduraw sang mga nagkalatabu sang una. Sa iya ginpangbuy-an nga tinaga, daw nahangpan ko na gawa kon ano ang hinungdan sang sunggud nanday Mama kag pagbiya ni Lola sa ila.

“Sulud lang kamo to karon, To, ha. Adto lang kamo to kay Lola Pacquita niyo kon ano kinahanglanun niyo.”

Kag nagbalik dayon ang mal-am sa tumpuk sang mga kusinero nga naga-inum na bisan gatigiti pa ang adlaw. Nagkuha dayon ini sang baso sang alak kag naglam-ok.

Samtang masaku kami nga naga-plastar ni Adrian, nag-text si Mama sa akon.

“Ara ba dira si Pacquita?” siling sini sa text.

Natingala ako sa pamangkot ni Mama. Ngaa sa kadamu sa amon diri ngaa si Lola Pacquita lang ang iya ginpamangkot kon ara diri.

“Oo, Ma.”

“Sa patyo lang kami magtabu buwas,” lip-ot sini nga sabat.

Pagka-aga sang lubung, wala ko na ginsugat sanday Mama bangud nag-upod sila kunu nanday Ante Lourdes, Angkol Aries, kag ang iban pa namon nga kaparientehan. Sa simbahan wala ko nakita ang ila handung, bisan isa man lang sa mga bata ni Lola. Sa atubang nagpungko si Lola Pacquita, gatangsu gihapon ang mal-am. Indi ko mapat-od kon ano ang rason sang iya pagpanangisun: ang pagkadula ni Lola ukon ang wala pagtambong sang mga kabataan sini sa iya misa?

Tuman ka dulut ang homily sang pari, nahanungud sang pag-amoma kag pagpalangga sang mga ginikanan. Nahibaloan ayhan sang pari ang natabo kay Lola Violeta ukon amo lang gid ini ang naigu nga balasahon sa subong nga sabado?

“Si Maria bilang iloy ni Hesus, nagpakita sang iya pagpalangga bisan sa ulihi nga kabuhi ni Hesus. Ara sia sa tiilan sang krus nagapanangison kag gintrapuhan ang dugo sa nawong sini. Amo ina magpalangga ang isa ka iloy,” matagsing nga panambit sang pari.

Bangud sang panambiton sang pari, pamatyag ko daw gapalapit sa akon ang altar kag daw andam ang krus nga matumba mismo sa akon atubangan. Siguro indi man bato si Lola Violeta nga wala gid niya ginpalangga ang iya mga anak? Pero sarang gid man ayhan mahanaw ang paghigugma bangud sa sunggod kag kadumut? Kag sarang pa ayhan magpangayo sang pasaylo bisan sa bi-bi na sang lulobngan? Tani tion na ini para tapusun na ang tanan nga kalangut sang buot sa mga inagyan.

Gin-agda ko si Mama kag si Angkol Aries nga magpalapit sa lungon. Maayo nalang kay si Lolo Berting ang nagdapit sa mag-ulutud para palantawun sa ila iloy sa ulihi nga tion bag-o takpan.

“Wala sang may maghambal ha! Hipusa ang mga baba niyo!” naglanug ang mabaskug nga tingug ni Lolo Berting samtang ginadapit ang mag-utud para makaduaw sa ulihi nga tion sa patay nga lawas sang ila iloy. Makita ko nga nagapanangison ang duha kag tayuyun man ang kutibkutib sang mga bibig sang mga tawo sa palibut. Sang nasid-ingan sila ni Lola Pacquita, nagurahab pagid ini sa tiilan sang lungon kag dayon niya turasuk sang iya panuluk ang mag-ulutud.

“Wala niyo gid ginhangup si nanay niyo, mga maluib kamo!” mabaskug nga singgit ni Lola Pacquita, wala ko na nahangpan ang iban pa niya nga panambiton bangud gintakpan ni Lolo Berting ang iya sini nga baba.

“Ne, hindi na maghambal, a,” uluulu niya sini kay Lola Pacquita. Sa sobra nga halaya-on sang mal-an napunaw na gid ini.

Sang gintakpan na ang lungon, nabatian ko si Mama nga nakasinggit, “Nanay ko!” Amu atu ang una nga tion nga nabatian ko si Mama nga nanawag sa iya iloy. Indi na si Maria Birhen ang iya ginakabig nga iloy kundi ang matuod niya na nga iloy – si Lola Violeta. Daw ginkumus ang akon dughan sa akon nabatian. Ginkaptan ni Adrian ang akon likod, samtang ginahapulas ko man ang likod ni Mama. Gindapit ko ini sa puno sang inyam sa kilid nga bahin sang patyo sang ginguru na ang lungon ni Lola. Amat-amat naman nga naghanaw ang kaina nga dinuguk sang mga tawo.

Ginduhulan ko ini sang tubi, “inum ka anay tubi, Ma.”

“Bug-os ko nga kabuhi, wala gid ako kabatyag sang pag-amoma sang isa ka iloy. Sang nagmasakit si Tatay, ako ang nagtindog sang obligasyon nga kuntani iya. Sang nagmasakit si Angkol mo Aries sang soltero pa ina, ako man ang nag-atipan sa iya sa sulud sang duha ka tuig. Ako ang nagtindog sa obligasyon nga kuntani iya. Kapuy na ako, Abner, kapuy na ako maghangup sang mga ginpangtugda sang tawo sa akon,” malaba nga panugidun ni Mama. Wala na ako may ginsabat pa, ginahulahapulas ko lang gihapon ang iya likod para uluuluhan ini.

“Siguro tion naman ini nga magpahuway na kami ni Pacquita sang among banggianay nga duha. Sia ang ginpili ni Nanay kaysa kay Tatay kag kaysa sa amon. Sang una palang bal-an na namon nga pirdi na gid kami kaysa sa iya.”

Subong ko lang gid nabatian si Mama nga nakasugilanon sang mga butang nahanungud kay Lola kag didto ko nabinagbinag ang tanan. Natahi ko ang mga butang kag mga sugilanon sang mga ginhalinan sang sunggud kag kalangut sang buut sang isa kag isa.

“Uyon mo nga makigsugilanon kay Lola Pacquita, Ma?”

“Indi na, ‘Nak! Ang pagkadula ni Lola mo ang magtapos sang tanan. Ginlubung ko na ang mga pilas sang kasakit nga natabu sang nagligad. Ang panahon na ang magpaayu sa amon tanan.”

Pagkatapos sang lubung, nagpauli kami ni Adrian kag Charriz. Mahamuuk ang tulog sang duha, si Charriz yara sa likod sang salakyan. Madalum ko nga ginahunahuna kag ginahangup ang tanan. Maisug gid man gali si Lola Violeta bangud ginsunud niya sini ang iya matuod nga kaugalingon, wala ini nagpatublag sang kon ano ang isipun sang kadam-an. Ilabi na sadto nga mga panahon nga indi pa bukas ang panghunahuna sang kadam-an sang sini nga sahi sang relasyon katulad sang kon ano may ara sa amon ni Adrian. Oo, maisug si Lola ugaling ang kinalain lang gid namon nga duha, ginpatumbayaan niya ang iya mga kabataan kag iya obligasyon sa iya pamilya. Kon ano man ang iya nga rason, ginbitbit na atu niya sa bi-bi sang iya lulobngan para sa iya kahilwayan. Ginkaptan ko gilayon ang kamot ni Adrian, nakabugtaw ini kag nagyuhum sa akon.

“Upud ka sa amon ni Charriz sa kayhap, Be, ha,” nagtangu ini kag ginhulahapulas ang akon tangkugo.